

ՌՈՔԵՐՏ ՌԻ. ԹՈՄՍՈՆ
(24 ՄԱՐՏԻ, 1934, ԼՈՆԴՈՆ – 20 ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ, 2018, ՕՔՍՖՈՐԴ)

Ռոբերտ Ուիլիամ Թոմսոնի վախճանի լուրը, որ տասնմեկ օր առաջ ստացած կաթվածի հետևանք էր, ցնցեց: Նրա անխոնջ աշխատասիրությունն ընդհատվեց նախադասություն կեսին: Մի էլեկտրոնային նամակ անպատասխան մնաց՝ հակասելով նրա սովորական ճշտապահությանը, և դա անհանգստացնող էր: Չէ՞ որ, ինչպես ինքն էր մի անգամ ասել, թոշակի գնալուց հետո մեկ բան էր միայն փոխվել. հիմա նա առավոտյան լրագրերն ավելի հանգիստ էր ընթերցում:

Թոմսոնի գրչի տակից ելած գրքերի և հոդվածների անդադար հոսքը դրա վառ ապացույցն է: Դա նկատելի էր նաև այն խանդավառության մեջ, որով նա շարունակում էր մասնակցել սեմինարների և գիտաժողովների: Բոլորովին վերջերս, նա, իր օքսֆորդյան հանդերձանքով, արևելագիտության մագիստրոսի քննություն էր ընդունում համալսարանում: Թոմսոնի համար դա իսկական վայելք էր, և նա կատակում էր իր սպիտակ փայլը կորցրած վերնաշապիկի մասին, ասելով, որ եթե իրեն նորից կանչեն, ապա պետք է նորը գնել: Ծնկի հետ կապված խնդիրը վիրահատության անհրաժեշտություն առաջացրեց, և նա որոշ ժամանակ ձեռնափայտով էր շրջում, սակայն շուտով դրա կարիքն այլևս չկար: Վերջին տարիներին նա նաև հանձն էր առել կնոջ՝ Ջուդիթի խնամքը, ում հետ ամուսնացած էր 1962 թվականից: Ռոբերտի պատկառելի ժառանգության բոլոր գրքերը ձեռնված են Ջուդիթին՝ *uxori dilectae* («սիրելի կնոջ») լատիներեն մականգրությամբ, բացի մեկից՝ Թոմմա Արծրունու «Արծրունյաց տան պատմության» իր՝ ծանոթագրություններով օժտված թարգմանությունից, որը նա նվիրեց իրենց զավակներին՝ Ջասպերին և Քրիսպինին:

Ռոբերտ Թոմսոնն ավարտել է Քեմբրիջի համալսարանի դասական բանասիրության բաժինը և մեկ տարի անցկացրել Ստամբուլի Հալքի հունական աստվածաբանական քոլեջում: Այդտեղից նա մեծ շրջաց է կատարել Թուրքիայում, այցելելով Անի, նաև անձամբ մասնակցելով Տրապիզոնի Սուրբ Սոֆիայի տաճարի որմնանկարների վերականգնմանը:

PhD-ն ստացել է Քեմբրիջից՝ Աթանաս Ալեքսանդրացու հայերեն և ասորերեն թարգմանությունների ուսումնասիրության համար: Արդյունքում, Լուվենի Peeters հրատարակչությունը 1965-ի և 1977-ի միջև Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium (CSCO) մատենաշարում չորս հատորով լույս ընծայեց այդ բնագրերը (ևս չորս լրացուցիչ հատոր պարունակում են Աթանասի երկերի ասորերեն տարբերակների անգլերեն թարգմանությունը): Թոմսոնն արդեն գրաբար էր սովորել 1958 թ. Վիեննայում, իսկ 1960-1961 ուսումնական տարում, Վաշինգտոնում, որտեղ նա «Դամբարթոն Օաքս» (Dumbarton Oaks) բյուզանդագիտական կենտրոնի կրտսեր գիտաշխատող (junior fellow) էր, պրոֆ. Սիրարիի Տեր-Ներսիսյանը քաջալերեց նրան մտնել հայագիտության ասպարեզ: Հաջորդ գիտական աստիճանը նա ստացավ Լուվենում պրոֆ. Ժերար Գարիտի ղեկավարությամբ՝ արևելյան քրիստոնյա ազգերի լեզուների (հայերեն, արաբերեն և վրացերեն) գծով: 1963-ից սկսեց գրաբար դասավանդել Հարվարդի համալսարանում, իսկ 1969-ին դարձավ այդ համալսարանի՝ հայագիտության առաջին «Մաշտոցյան պրոֆեսորը», այդ պաշտոնում մնալով մինչև 1992 թ.: 1979 թ. ընտրվեց Դամբարթոն Օաքսի ավագ գիտաշխատող, իսկ 1984-1989 թթ. այդ հաստատության տնօրենն էր:

1992 թ. Թոմսոնը դարձավ Օքսֆորդի համալսարանի հայագիտության «Գյուլբենկյան պրոֆեսոր» և այդ պաշտոնը զբաղեցրեց մինչև 2001 թ. թոշակի գնալը: 1995 թ. ընտրվեց Բրիտանական ակադեմիայի անդամ: Իր ստացած պարգևների թվում նշենք «Սուրբ Սահակ և Սուրբ Մեսրոպ» շքանշանը, որով նրան պարգևատրեց Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ը՝ «հայ ժողովրդի պատմության գիտական ուսումնասիրման բնագավառում մեծ ծառայություն մատուցելու համար»: Եղել է ամերիկյան «Հայագիտական ընկերակցության» (Society for Armenian Studies) վարչության և «Հայագիտական ուսումնասիրությունների միջազգային ընկերակցության» (Association Internationale des Etudes Arméniennes) կոմիտեի հովանավոր անդամ (patron member):

Անգնահատելի է Ռոբերտ Թոմսոնի հայագիտական վաստակը և դրա կապը մի շարք հարակից բնագավառների հետ, ինչպիսիք են հայրաբանությունը, վաղ քրիստոնեության ու արևելյան քրիստոնեության ուսումնասիրումը, նաև բյուզանդագիտությունը: Այս ասպարեզներում աշխատողների, ինչու չէ՞ նաև բուն հայագետների համար Թոմսոնը բացահայտեց հայ պատմագրության և աստվածաշնչյան մեկնությունների ողջ հարստությունը՝ խորագետ ծանոթագրություններով օժտված անզուգական թարգմանությունների շարքով, ակադեմիական լայն շրջանառության մեջ դնելով քրիստոնեական մի բարդ ավանդույթի գործեր, որոնք երկար ժամանակ փակ գիրք էին ոչ հայագետների համար: Գրեթե միանձնյա ջանքերով նա մատչելի դարձրեց 13-րդ դարին նախորդող հայ պատմագրությունը՝ հատ ու կենտ բացառություններով (որոնք մեծ մասամբ գերազանց կերպով լրացրել էին ուրիշները), այնպիսի ծանոթա-

գրություններով, որոնք ուշագրություն են հրավիրում բնագրերի գրական առանձնահատկություններին և աստվածաբանական խնդիրներին:

Նրա տեսակետները երբեմն վեճեր են հարուցել, հատկապես Հայոց Պատմահայր Մովսես Խորենացուն ութերորդ դարով թվագրելու առթիվ (այս կարծիքը նա հայտնել է առաջին անգամ 1978 թ. հրատարակված իր թարգմանության առաջաբանում և չի հրաժարվել իր տեսակետից 2006 թ. երկրորդ հրատարակության մեջ):

Թոմսոնի առավել քան կեսդարյա, առաջին հայացքից հեշտ ու ջանքեր չպահանջող գիտական աշխատանքը բացառիկ է ինչպես իր խորությունամբ, այնպես էլ լայն ընդգրկումով: Նրա գործերից շատերը հայագիտության մեջ շրջադարձային են: 1960-ականներին մի շարք հոդվածներ և Աթանասի ասորերեն տարբերակների առաջին հատորները լույս ընծայելուց հետո, 1970 թ. Թոմսոնը հրատարակեց ս. Գրիգորի Վարդապետության անգլերեն թարգմանությունը, սպառիչ առաջաբանով և մանրամասն ծանոթագրություններով: Դա այն օրինակելի նմուշը դարձավ, որը կանխորոշեց նրա հետագա մոտեցումը բնագրերին: Այս երկարաշունչ բնագիրը, որ Ազաթանգեղոսի պատմական երկի գրեթե կեսն է կազմում, թույլ է տալիս թափանցել հինգերորդ դարի հայ աստվածաբանական մտքի ծալքերի մեջ: Ազաթանգեղոսի պատմության մնացած մասը, որում հայոց դարձը նկարագրված է ասես ականատեսի գրչով (մինչդեռ այն գրվել է 460-ական թթ.), Թոմսոնը թարգմանեց և հրատարակեց 1976 թ., սկիզբ դնելով պատմագրական երկերի հրապարակումների շարքին, որոնց իրականացումը տեղեց մոտ երեսունհինգ տարի: 1978 թ. հետևեց Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց Մեծաց»-ը, ապա Եղիշեի «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին»¹ (1982), Թովմա Արծրունու «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց»-ը (1985), «Անանուն զրուցագիր՝ կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունի» (“Anonymous Story-Teller, also known as Pseudo-Šapuh”) (1988-1989), Վարդան Արևելցու «Հաւաքումն պատմութեան» (1989) և Ղազար Փարպեցու «Պատմութիւն Հայոց»-ը (1991):

1970-ականներին Թոմսոնը նույնքան ակտիվ դասախոսում էր: Նրա սեղմ գրված և լայն տարածում ստացած գրաբարի դասագիրքը (Introduction to Classical Armenian), որ պարունակում է քերականություն, վարժություններ, բնագրերի ընտրանի և բառարան, հրատարակվեց 1975 թ., իսկ խմբագրված տարբերակով՝ 1989 թ. (վերատպվեց 1993 և 1998 թթ.): Դա անգլերեն այդօրինակ միակ աշխատությունն է, և ուսանողների սերունդներ են նրա օգնությունամբ առաջին անգամ ծանոթացել գրաբարին: 1977 թ., պրոֆ. Գևորգ Բար-

¹ Եղիշեի երկի համդեպ Թոմսոնի վերաբերմունքը ևս միանշանակ չի ընդունվել հայագիտության մեջ, քանի որ նա այս պատմիչին էլ էր համարում ոչ թե հինգերորդ դարի, այլ ավելի ուշ հեղինակ (խմբ.):

դակշյանի հետ համատեղ, նա հրատարակեց ժամանակակից արևմտահայերենի դասագիրք՝ ևս մի գործիք, որ բավարարեց ակադեմիական ուսուցման հրատապ պահանջը:

Մի շարք լեզուների տիրապետելը թույլ է տվել Թոմսոնին համեմատական ուսումնասիրություններ ձեռնարկել և այդու հստակեցնել մեր պատկերացումները վաղ քրիստոնեական գրականության մասին: 1983 թ., Բրիչիթ Քենդալիի հետ համագործակցությամբ նա հրատարակեց ուշ անտիկ փիլիսոփա և Ալեքսանդրիայի դպրոցի ներկայացուցիչ Դավիթ Անհաղթի «Սահմանք իմաստասիրության» երկի՝ հունարենից հայերեն թարգմանության ծանոթագրված անգլերեն թարգմանությունը: Հաջորդ հունաբան թարգմանությունը, որ գրավեց Թոմսոնի ուշադրությունը, Դիոնիսիոս Արեոպագացու երկերն էին, որոնց քննական բնագիրն ու անգլերեն թարգմանությունը հրատարակվեց երկու հատորով (CSCO, 1987): Որպես տիեզերագիտության հանդեպ հետաքրքրության արդյունք և Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայք»-ի՝ հայ իրականության մեջ հայտնվելը բացատրելու գործիք, Թոմսոնը հրատարակեց այդ երկի ասորերեն տարբերակի բնագիրն ու անգլերեն թարգմանությունը, դարձյալ երկու հատորով (CSCO, 1995): Սրան՝ 2012 թ. հետևեց մի ուսումնասիրություն՝ Saint Basil of Caesarea and Armenian Cosmology, որը պարունակում է երկի հայերեն տարբերակի անգլերեն թարգմանությունը և հայ հեղինակների տիեզերագիտական հայացքների վրա նրա ազդեցության քննությունը:

Վերադառնալով պատմագրությանը, 1996 թ. Թոմսոնը հրատարակեց մեկ այլ կարևոր աշխատություն՝ *Rewriting Caucasian History. The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles. The Original Georgian Texts and the Armenian Adaptation*: Էջի վերին կեսում ներկայացնելով վրացերեն ժամանակագրությունների հայերեն տասներեքերորդ դարի մշակումը, իսկ ստորինում՝ իր թարգմանությունը վրացերենից, գիրքը հրաշալի կերպով ցույց է տալիս, թե ինչպես են հայերը վերաշարադրել վրացերեն սկզբնագիրը՝ կրճատելով այն և լրացնելով հայկական նյութերով:

Օքսֆորդի բյուզանդագետ-պատմաբան Ջեյմս Հովարդ-Ջոնսթոնի (James Howard-Johnston) և նրա այն տարիների աշակերտ Թիմ Գրինվուդի (Tim Greenwood) հետ համագործակցության արդյունքը եղավ յոթերորդ դարի պատմիչ Սեբեոսի երկի երկհատոր թարգմանությունը՝ Թոմսոնի գրական և Հովարդ-Ջոնսթոնի պատմական ծանոթագրություններով (1999):

Անցյալ դարի իննսունականներին հրատարակվեց նաև Թոմսոնի հոգվածների կարևոր մի ժողովածուն՝ «Հայ գրականության և քրիստոնեության ուսումնասիրություններ» (*Variorum volume Studies in Armenian Literature and Christianity*, 1994), որին հետևեց գիտությանը մատուցած իր ևս մեկ ծառայության արդյունքը՝ «Հայ դասական գրականության մատենագիտություն, մինչև

1500 թ.» (A Bibliography of Classical Armenian Literature to 1500 AD, 1995), որի 60-էջանոց լրացումը 2007 թ. տպագրվեց Le Muséon հանդեսում:

21-րդ դարի առաջին տասնամյակում Ռոբերտ Թոմսոնը թարգմանեց և ծանոթագրեց հունարեն գրված և հայերեն թարգմանված ու վերաշարադրված երկու գործ, որոնք կարևոր դեր են խաղացել հայոց պատմության ընկալման տարբեր փուլերում՝ Սոկրատ Սքոլաստիկոսի «Եկեղեցական պատմության» հայերեն ամբողջական ու համառոտ տարբերակները (2001) և «Սեղբեստրոսի վարքի» հայերեն տարբերակները (2005): Վերջինս ձեռագրերում հանդիպում է միայն «Փոքր Սոկրատի» (համառոտ տարբերակի) ուղեկցությամբ: Թոմսոնը կրկին դիմեց իր հին աշխատանքներին՝ հիմնովին խմբագրեց և մասամբ նոր առաջաբանով հրատարակեց ս. Գրիգորի Վարդապետությունը (2001), նաև վերանայեց և ծանոթագրություններով ու մատենագիտական տեղեկություններով լրացրեց Մովսես Խորենացու պատմության իր թարգմանությունը, որը լույս տեսավ 2006 թ.:

Թոմսոնի վերջին աշխատանքներից է «Ս. Գրիգորի վարքերը» (The Lives of Saint Gregory, 2010), որտեղ կողք-կողքի ներկայացված են Ագաթանգեղոսի երկի հայերեն, հունարեն, արաբերեն և վրացերեն բնագրերը, 100-էջանոց առաջաբանով նվիրված խմբագրությունների բաղադրությամբ, հայկական աղբյուրներում Գրիգորի կերպարին, հայ աստվածաբանների անդրադարձներին նրան և Գրիգորի ու հայտնությունական թեմաների կապին:

Բացի առանձին երկերի առաջաբաններից ու ծանոթագրություններից, Թոմսոնը հատուկ ուսումնասիրություններ է նվիրել մի շարք պատմիչների, որոնց բնագրերն ինքը թարգմանել է, կամ այլոց, որոնց չի թարգմանել: 1994 թ. իր հոգվածների ժողովածուից հետո նա հետազոտությունների մի շարք է գրել Հայաստանի, նրա քաղաքականության, մշակույթի ու կրոնի դերի մասին Կովկասում, Բյուզանդիայի և Իրանի հետ հարաբերություններում, նաև քրիստոնեության ընդունման, հայ պատմագրության և գրականության մասին: Ուշագրավ է նաև նրա հետաքրքրությունը հայ իրավունքի հանդեպ, որի արդյունքում թարգմանեց Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը, ինչպես միշտ, հիմնարար առաջաբանով և մանրակրկիտ ծանոթագրություններով (2000):

Մեկ այլ ականակալին բնույթի հոգված, տպագրված 2009 թ. Journal of the Society for Armenian Studies հանդեսում «Աստվածաշնչի հայերեն մեկնությունները. ուսումնասիրվածության աստիճանը» («Armenian Biblical Commentaries: The State of Research»), ներկայացնում է Ռոբերտ Թոմսոնի գիտական հետաքրքրությունների մեկ ուրիշ ուղղություն, որը նույնքան արգասաբեր է, որքան նրա մյուս ձեռնարկներն էին: Այդ հրապարակումից ոչ շատ առաջ նա հանդես էր եկել Studia Patristica-ում (2006) «Գոյություն ունի՞ արդյոք հայկական մեկնողական ավանդույթ» հարցադրումով: Արդեն 1983 թ.

նա հրատարակել էր Գրիգոր Նարեկացու «Երգ երգոցի» մեկնության իր թարգմանությունը: Հազարամյակի շեմին նա հրատարակեց Եղիշեին վերագրված Տիրոջ շարչարանքի մասին մի ճառ, իսկ նույն թվականի մի հոդվածում (2000) քննեց այդ ճառի և չորրորդ դարի աստվածաբան ու բանաստեղծ Եփրեմ Ասորու առնչությունները:

Թոմսոնը մի ամբողջ շարք գրքեր ու ծավալուն հոդվածներ է լույս ընծայել՝ նվիրված հայերեն աստվածաշնչական մեկնություններին ու ճառերին. 2005 թ.՝ Համամ, «Առակաց գրքի մեկնություն» (Commentary on the Book of Proverbs), քիչ անց՝ «Մամբրեն ու նրա ճառերը» (*“Mambrē and His Homilies,” 2005-2007*), Ներսես Լամբրոնացի, «Հովհաննեսի հայտնության մեկնություն» (Commentary on the Revelation of Saint John, 2007), 2008-2009 թթ.՝ «Եղիշեին վերագրված Հեսուի և Դատավորաց գրքի մեկնություն» (*“A Commentary on Joshua and Judges Attributed to Eliše”*), իսկ 2014 թ.՝ մի հատոր, նվիրված Նոննոս Մծբնացու՝ Հովհաննեսի Ավետարանի մեկնությանը (այդ գրվածքի արաբերեն սկզբնագիրը կորսված է): Նույն տարում նա հրատարակեց մի գիրք՝ մինչև 10-րդ դարը Հայաստանում արաբերենի գործածության մասին: Նրա ամենավերջին գործը, որ գրքի ծավալ ունի, մեջտեղ է բերում մի երկ, որն այնքան էլ հայտնի չէ հայագետներին՝ Ներսես Լամբրոնացու ս. Հովհաննեսի ննջման մեկնության բնագիրը, առաջաբանով և ծանոթագրություններով (2017): Երբ վրա հասավ մահը, Ռոբերտ Թոմսոնի՝ մեկ այլ ծավալուն մեկնության թարգմանությունն այն փուլում էր, որ նա սկսել էր հրատարակել փնտրել:

Ռոբերտ Թոմսոնի խորաթափանց հայացքն ու իմաստությունը դեռ երկար կարձագանքեն գիտության մեջ: Ուսանողները միշտ ձգտում էին նրա հետ շփման, և նա սիրով պատասխանում էր նրանց հարցերին. դա և՛ գիտնականի հատկանիշ էր, և՛ նրա մարդամոտ բարքի արտահայտություն: Թոմսոնը երաժշտության սիրահար էր և դաշնամուր էր նվագում: Դամբարթոն Օաքսի տնօրեն եղած ժամանակ նա մեծ խանդավառությամբ համերգներ էր կազմակերպում, ինքն ընտրելով ծրագիրը: Շատ սիրում էր նաև սեղան նստել բարեկամների ու գործընկերների հետ, հատկապես երբ դա ուղեկցվում էր մի բաժակ լավ գինիով: Ռոբերտը սիրում էր կյանքն ու գիտությունը, և ապագան ավելի տեսանելի է դարձնելու նրա նվիրումը վերջինին: Մենք կորցրինք մի բացառիկ գիտնական, գործընկեր, բարեկամ ու մարդ:

Lux perpetua luceat ei (Թող հավերժական լույսը շողա նրա համար):

Թեո Մաարտեն վան Կինտ